

Ն Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Սևանա լճի ավազանը գտնվում է Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան մասում: Լիճը ծովի մակերևույթից բարձր է 1902,8 մետր: Նա շրջապատված է բարձրավանդակներով, սարահարթերով և ընդարձակ հովիտներով, որոնք բոլոր կողմերից ներփակված են բարձր լեռնաշղթաներով՝ հյուսիս-արևմուտքից իր վերջավորությամբ լինելով մոտենում Փամբակի լեռնաշղթան, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում լինելով ծիծում է Արեգունի լեռների ստորոտներում, այնուհետև շարունակվում են Սևանի լեռնաշղթայով, որը շրջանցելով լինելով արևելքից, միախառնվում է Վարդենիսի լեռներին: Վարդենիսի լեռների հետ միաձուլվում են լճի արևմտյան կողմում գտնվող Գեղամա լեռները, որոնք ձգվում են դեպի հյուսիս:

Մերձլճյա լեռները գրեթե անտառազուրկ են, բացառությամբ Արեգունի լեռների, որոնց հարավային լանջերը տեղ-տեղ ծածկված են անտառներով: Գեղամա լեռներում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, ինչպես նաև անտառաբնակ կենդանիների ոսկորներն ու եղջյուրները ցույց են տալիս, որ այդ լեռների լանջերը մի ժամանակ եղել են անտառապատ:

Գեղամա լեռնաշղթայի հյուսիսային վերջավորության և Փամբակի լեռների հարավ-արևելյան լանջերի միջև ընկած է մի լայնատարած, ցածրանիստ հովիտ՝ Սևանա լճի մակարդակից էլ ցածր: Այդտեղով հոսում է Հրազդան (հնում Լիգուրունի) դետը, որն սկիզբ է առնում լճի հյուսիս-արևմտյան վերջավորությունից: Այդ հովտով, հնագույն ժամանակներից, անցնում է միակ նանապարհը Արարատյան դաշտից դեպի Սևանի ավազանը:

Սևանա լիճը շրջափակող լեռնաշղթաների ընդհանուր երկարությունը 350 կիլոմետրից ավելի է, լայնությունը՝ 40—80 կմ, առանձին գագաթների

բարձրությունը ավելի քան 3500 մետր (օրինակ՝ Աժդահակ լեռը բարձր է 3598 մետր՝ Գեղամա լեռնաշղթայում): Նշված լեռնաշղթաներից Վարդենիսի ու Գեղամա լեռնաշղթաները առավել ջրառատ են:

Դետերի հովիտները, սարահարթերն ու ձորերը բարենպաստ են հողի մշակության համար, իսկ բարձրադիր լանջերը հանդիսանում են սիզավետ արոտավայրեր, որտեղ դեռ շատ վաղ ժամանակներից մարդիկ զբաղվել են անասնապահությամբ: Այդ են վկայում ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները՝ գտնված Սևանի ավազանի տարբեր վայրերում, ինչպես նաև նախուրարտական ժամանակաշրջանի հարյուրավոր բնակատեղիները, կիկլոպյան ամրոցների ավերակները, դամբարանադաշտերն ու այլ հնագիտական հուշարձանները (ֆարտեզ—սխեմա 1):

Հայկական լեռնաշխարհը, հարուստ լինելով բազմապիսի հուշարձաններով, հատկապես կիկլոպյան ամրոցներով և այդ տիպի այլ կառույցներով, հնուց իր վրա է բեռնել հայ և օտարերկրյա պատմաբանների, հնագետների ու հանապարհորդների ուշադրությունը:

Քերթողահայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» գրքում մանրամասն գրում է Հայաստանի ամրոցների, դաստակերտների, ֆաղափների մասին, նկարագրում վանա բերդը, Արմավիրը, Երվանդակերտն ու Երվանդաշատը, Արտաշատը, Տիգրանակերտը, Դառնին և այլ հնագույն հուշարձաններ:

Խորենացուց հետո բերդերի, այլ պատմական կոթողների բազմաթիվ նկարագրություններ են թողել միջնադարյան հայ պատմիչները, տեղացի և օտար հանապարհորդներն ու ուսումնասիրողները:

Ֆրանսիացի նանապարհորդ Պուլեյ Լկուզին

1647 թ. տեսել ու չափագրել է մի կիկլոպյան կառույց էջմիածնի Աղջաղալա գյուղի շրջակայքում, որը Թ. Թորամանյանի նշումամբ հզնաուզի (այժմ Արսզած) ուրարտական ամրոցն է:

Հովհաննես Եպիսկոպոս Շանխաթունյանը 1842 թ. «Ստորագրություն էջմիածնի և հինգ գավառացե» աշխատության մեջ հիշատակում է Նոր Բայտգետ (այժմ Կամո) ֆաղափի Բ ե ռ դ ի գ լ ո խ ամրոցի մասին:

Մեսրոբ Սմբատյանցը՝ սկսած 1862 թ., տասնյակ տարիներ զբաղվել է Հայաստանի և հատկապես Սևանի ավազանի բերդերի, նրանց շրջակայքի սեպագիր արձանագրությունների հայտնաբերումով: Սմբատյանցը մանրամասն նկարագրել է Նոր Բայազետի Բ ե ռ դ ի գ լ ո խ ամրոցը և հատկապես նրա ստորերկրյա ճանապարհը դեպի Դավառագետը («Տեղագիր Դեղարժունի Մովազարդ գավառի» գրքում):

Անգղիացի հայտնի ճանապարհորդ (19-րդ դարի վերջերին) Հ. Ֆ. Ռ. Լինչը իր հոշակավոր երկհատոր «Հայաստան» գրքում բազմիցս հիշատակում է Հայաստանի ամրոցները, որոնց հանդիպել է ինչպես Արևմտյան, նույնպես և Արևելյան Հայաստանում:

Ռուս հնագետ Ա. Ա. Իվանովսկին հայտնաբերել է կիկլոպյան մի շարք ամրոցներ Մասիսի հյուսիսային փեշերին և պեղումներ կատարել Տաշբուրունի ամրոցում (МАК, VI, 1911 թ.):

Ա. Դ. Նրիցյանը 1880 թ. պեղել է Արմավիրի բարձունքը:

Ակադեմիկոսներ՝ Ն. Յա. Մառը և Հ. Ա. Օրբելին 1916 թ. վաճառ բերդում և Թոփուսո-Կալեյում հայտնաբերել են վանի ուրարտական թագավորների մի շարք սեպագիր արձանագրություններ:

Հայաստանում և Վրաստանում եղած կիկլոպյան տիպի հուշարձանների ուսումնասիրություններին է նվիրված Մելիքսեթ-Քեկի «Մեգալիթյան կուլտուրան Վրաստանում» աշխատությունը:

Հետագա տասնամյակներում, 20-րդ դարի սկզբին և հատկապես Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, ավելի լայն ծավալ է ստանում պատմական հուշարձանների, այդ թվում կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրությունը:

Հայտնի ազգագրագետ-հնագետ Երվանդ Լալայանը, ազգագրական հարցերից և դամբարանների պեղումներից բացի, զբաղվել է նաև կիկլոպյան ամրոցների, ֆարանձավների, մենհերների և

կրմվեխների հետազոտմամբ, որի արդյունքն են «Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում» աշխատությունը և «Ազգագրական հանդեսի» էջերում եղած նյութերը:

Հայ ճարտարապետության մեծ երախտավոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Թորոս Թորամանյանը ուսումնասիրել և չափագրել է բազմաթիվ ճարտարապետական կոթողներ, այդ թվում Անիում, Զվարթնոցում և այլուր, բազմաթիվ կիկլոպյան ամրոցներ ու շենքեր Արսզածի հյուսիսային լանջերում՝ Արթիկի, Ախուրյանի (Դուգլյանի), Թալինի, Աղինի շրջաններում, ինչպես նաև պատմական Արսզածոտնում: Ցավոք, այդ չափագրություններից ոչինչ չի մնացել, բոլորն անհետացել են թուրքերի 1918 թ. արշավանքների ժամանակ: Մեծանուն ճարտարապետը ստիպված է եղել նաև ինչ (Ալեքսանդրապոլ) իր ընտանիքով սարերով փախչում է դեպի Վրաստան: Թ. Թորամանյանը բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պատմական հուշարձանների իր կատարած ուսումնասիրությունների վերաբերյալ:

Շիրակի կիկլոպյան ամրոցները մասամբ ուսումնասիրել է գրող Ատրպետը և հոդվածներ տպագրել «Ազգագրական հանդեսում» (25-րդ պրակ, 1913 թ.):

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո անմիջապես կազմակերպվում է Հուշարձանների պահպանության հանրապետական կոմիտե, որը ձեռնամուխ է լինում հանրապետության տերիտորիայում եղած պատմական հուշարձանների, նաև կիկլոպյան ամրոցների ցուցակագրմանը: 1925 թ. Աշխարհբեկ Քալանթարի ղեկավարությամբ կազմակերպվում է մի արշավախումբ, որը լինում է Արսզածի արևմտյան լանջերում, նրանք հայտնաբերում, ցուցակագրում ու կազմում են այդ շրջանների հնագիտական ֆարտեքը: Արշավախումբը շրջում է նաև Լոռիում:

1927 թվականին Երախտաշատ Թադևոս Ավդալբեգյանը Նոր Բայազետի «Բերդի գլուխ» կոչված ամրոցում հայտնաբերում է ուրարտական թագավոր Ռուսա 1-ինի թողած սեպագիր մի արձանագրություն: Այդ սուրճիվ նա գրել է. «Նոր Բայազդի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը» հոդվածը, տպագրված է ՀՍՍՀ Դիտության և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագիր № 2-ում: Հեղինակը աշխատության մեջ հիշատակում է կիկլոպյան տասը ամրոց, որոնք գտնվում են Բերդի գլուխ ամրոցից ոչ հեռու, 2—6 կմ. տարածու-

թյան վրա: Թ. Ավդալբեգյանը շափագրել ու գետեղել է Բերդի գլխի և Արծվախար գյուղի մոտի «Ջաղացի դարի» կիկլոպյան ամրոցների կառույցները. տալով նրանց հսկիրն նկարագրությունը:

Բերդի գլխի արձանագրության հայտնաբերումով բավականին պարզություն մտցվեց հնագիտության մեջ, հատկապես մինչնորարտական ժամանակաշրջանի տեղանունների հշտման հարցում, որին անդրադարձել է նաև պրոֆ. Դր. Ղափանցյանը:

Բերդի գլխի կիկլոպյան, հետագայում ուրարտական, ամրոցի և այլ կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրման առիթով ակադեմիկոս Ի. Ի. Մեշչանինովը գրել է «Կիկլոպյան կառույցները Անդրկովկասում» («Циклопические сооружения Закавказья») աշխատությունը: Նա զբաղվել է նաև Սևանի ավազանի մինչնորարտական տեղանունների հարցերով:

Դրոզ և պատմաբան Լեոն իր աշխատություններում («Հայոց պատմություն») բազմիցս արժանացել է Հայկական լեռնաշխարհում եղած հնագույն ամրոցների հարցերը:

Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցների վերաբերյալ 1933 թ. իրենց ուսումնասիրությունների արդյունքների մասին գրել են Բ. Բ. Պիոտրովսկին և Լ. Տ. Դյուգալյանը: Նույն հեղինակները Ա. Ս. Աջյանի հետ հրապարակել են «Անդրկովկասյան կիկլոպյան ամրոցներ» աշխատությունը, որտեղ դասակարգել են ամրոցներն ըստ տեսակների, համաձայն իրենց բնորոշ գծերի: Բ. Բ. Պիոտրովսկին և Լ. Տ. Դյուգալյանը շափագրել են Նոր Բայազետ Բաղաֆից երկու կիկլոպետ դեպի հարավ գտնվող «Լոթթի ձոր»-ի կիկլոպյան ամրոցը:

Սևանի ավազանի հնագույն հուշարձանների հարցը քննել է նաև Ս. Դ. Բարխուդարյանը: Նա ուսումնասիրել է հատկապես Վեփուխի-Ուեփուխի (ներկայիս Կամոյի շրջանը) երկրի կիկլոպյան ամրոցները և 1935 թ. հրատարակել մի մենագրություն՝ «Վեփուխի երկիրը» վերտառությամբ, որի մեջ ներկայացրել է Կամոյի շրջանում եղած կիկլոպյան 22 ամրոցները, իսկ Հայաստանի պատմական թանգարանի պատվերով Ս. Դ. Բարխուդարյանը կազմել է նրանց տեղագրության քարտեզը: Ցավոք, այդ քարտեզը հիմա թանգարանում չկա: Ս. Դ. Բարխուդարյանը շափագրել է նաև Ղուլալիի (այժմ Կարմիր) բերդ-շենի հատակագիծը (մենք նույն բերդ-շենի շափագրությունը կոչել ենք

«Մաղկավան» Սարուխան գյուղի մոտ), «Ջաղացի դարի բերդի հատակագիծը (անկախ Թ. Ավդալբեգյանի շափագրությունից):

Վ. Վ. Շլեյեր հիսունական թվականներին ուսումնասիրել է կիկլոպյան ամրոցները և դրա հիման վրա գրել թեկնածուական դիսերտացիոն աշխատանք:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մարտիրոսյանը նույն ժամանակ պեղումներ է կատարել Նորադուս գյուղի մոտի «Հերի դարի» ամրոցի շրջակայքում: Դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը առնչվում են ամրոցի կյանքի հետ: Այժմ նրա ղեկավարությամբ պեղվում է Նոր Արմավիր գյուղի մոտի «Դավթի բլուրը», որտեղ ուրարտական բերդ-ֆաղաֆ է եղել:

Նման պեղումներ է կատարում պատմական գիտությունների դոկտոր Բ. Ն. Առաքելյանը Արմավիր գյուղի մոտի բարձունքի վրա եղած ամրոցում, որը մինչնախնական կարգերը պեղել սկսեց, բայց չվերջացրեց Ա. Դ. Երիցյանը:

Մի ֆանի տարի է, ինչ պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Հ. Մնացականյանի ղեկավարությամբ պեղվում է Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցը, բնակավայրը և նրա շրջակայքի դամբարանները:

Դ. Ա. Մելիքիշվիլին իր երկու մեծածավալ աշխատություններում, քննելով Հայաստանի տերիտորիայում գտնված արձանագրությունները, լայնորեն լուսաբանել է մինչնորարտական ժամանակաշրջանի Սևանի ավազանի բնակատեղիների, ապա նաև կիկլոպյան ամրոցների տեղադրման հարցերը:

Կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրությամբ զբաղվում են նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Ա. Եսայանը և երիտասարդ ճարտարապետ Կ. Կ. Ղաֆսիդարյանը, նրանք տվել են Շամշադինի շրջանի կիկլոպյան երեք ամրոցների նկարագրությունը:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում գրտնվող կիկլոպյան կառույցների ուսումնասիրությամբ երկար տարիներ զբաղվել է և շարունակում է զբաղվել Ի. Ջաֆար-Ջադեն, որը հայտնաբերել է ավելի քան 30 ամրոց: Նրան է պատկանում նաև Ադրբեջանում ժայռապատկերների հայտնաբերման ու նկարագրության պատիվը:

Պրոֆեսոր Խ. Սամվելյանը իր «Հին Հայաստանի կուլուրան» աշխատության մեջ բազմիցս անդրադարձել է կիկլոպյան տիպի հուշարձաններին:

Սևանա լճի արևմտյան, հարավային ու հարավ-արևելյան ափերին, մինչև ուրարտացիների երեկվալը, ապրել են ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնց բնակատեղիներն ու ամրոցները հիմնականում տեղաբաշխված են եղել գետերի հովիտներում: Այդպիսի հովիտները կամ հովտախմբերը Սևանի ավազանում հաշվում ենք չորսը:

Առաջինը Գավառագետի հովիտն է իր մերձակա վայրերով, որտեղ եղել է Ունիկուսի կամ Վելի-ֆուսի երկիրը, իր կազմում ունենալով ֆաներկու ամրոց (որոնք հայտնաբերել ու չափազեղել ենք), կիկլոպյան տիպի յոթ բնակավայր: Ունիկուսին իր հյուսիսում ունեցել է սահմանագիծը կիկլոպյան պարիսպ: Այս երկիրը գրավել է ավելի քան 1500 ֆառ. կիլոմետր տարածություն և իր հզորությամբ զգալի դեր է խաղացել Սևանի ավազանի այն ժամանակվա կյանքում: Ունիկուսի երկրի կենտրոնական ամրոցը գտնվել է Կամո ֆաղափի կենտրոնում՝ բարձունքի վրա, որը տեղացիները «Բերդի գլուխ» են անվանում:

Ուրարտական զորքերը նվաճելով, տակն ու վրա են արել այդ ամրոցը ու վերակառուցելով այն՝ անվանել Խալդ աստծո ֆաղափ: Դա հաստատվում է Սարդուրիի որդու՝ ուրարտական թագավոր Խուսա-յի արձանագրությամբ, որը գտնված է Բերդի գլխում:

Երկրորդ նշանակալի հովտախումբը Մակֆարի և Արգինա գետերի հովիտներն են ներկայիս Մուրտունու շրջանում: Մինչև ուրարտացիների գալը այդ վայրերը միավորվել են «Լուերուսի» երկրի կազմում՝ Տուլիսու կենտրոնական ֆաղափով, որը տեղադրվում է Աղամխան գյուղից մեկ ու կես կիլոմետր դեպի արևելք ընկնող «Քոեֆ» կոչված կիկլոպյան ամրոցի շրջակայքում: Այստեղ հայտնաբերվել է ուրարտական թագավոր Արգիշտիի որդի՝ Սարդուրիի սեպագիր արձանագրությունը:

Հովիտների երրորդ խումբը բռնել է Վարդենիս գետի և այլ մանր գետակների ափերն ու սարահարթները՝ կենտրոն ունենալով Մովինար և Ալու-չալու գյուղերի մեջ ընկած բարձունքի վրա գտնված ամրոցը, որը տեղացիները «Օձաբերդ» են անվանում: Ուրարտացիները գրավելով, ավերել են այս ամրոցը և, տեղը կառուցել նորը՝ Թեյշեբա աստծո անունով, ինչպես դա երևում է նույն ամրոցի հյուսիսային կողմի ժայռի նակստին Ռուսայի թողած սեպագիր արձանագրության բովանդակությունից:

Մինչ ուրարտական էֆսպանսիան այդ շրջանը, ըստ պրոֆ. Գր. Ղափանցյանի, կոչվել է Ադսիսունի երկիր:

Կիկլոպյան ամրոցների չորրորդ խումբը. համարում ենք այն ամրոցները, որոնք տեղադրված են Մովակ (Ջաղալու) գյուղի մոտի ամրոցի շրջակայքում: Այս ամրոցը ուրարտացիների կողմից նույնպես գրավվել է և վերակառուցվել ըստ իրենց ռազմական արվեստի պահանջմունքների և հանդիսացել է մի ուժեղ պատվար Սևանի ավազանի հսկում-արևելյան և արևելյան մասում:

Մովակի ամրոցի մոտ, մի ժայռի հակաստին կա ուրարտական արձանագրություն՝ գրված վանի թագավոր Սարդուրի II-ի կողմից: Արձանագրությունը հուշում է, որ այդ երկիրը կոչվել է Արկուկինի, որը Սևանի ավազանի արևելյան կողմում հայտնաբերված արձանագրություններից ամենահեռավորն է, որից դեպի արևելք այլ արձանագրություններ չեն հայտնաբերվել:

Այն արևելյան ափերին հայտնաբերվել են երկու կիկլոպյան ամրոց, սակայն դեռ չի պարզվել, թե արդյոք ուրարտացիները եղել են լճի արևելյան ափերին:

Կիկլոպյան ամրոցների մի խումբ էլ գտնվում է Լնաշեն գյուղի մոտի ամրոցի շրջակայքում, որոնք զորեղ պաշտպանական հանգույց են եղել՝ փակելով թշնամիների առաջ մուտք դեպի լճի արևմուտյան, հարավային ու հարավ-արևելյան ափերը:

Ուրարտական թագավոր Արգիշտի I-ը արձանագրություն է թողել Լնաշեն գյուղի մոտի մի ժայռի վրա, որում ասված է. «...Նվանեցի Կիսիսունի ֆաղափի երկիրը: Հասա մինչև Իշտիկունիվ ֆաղափը...»: Հավանաբար, Լնաշենը իր շրջապատով եղել է Կիսիսունի ֆաղափի երկիրը:

Այս հինգ ամրոցախմբերը, ինչպես ենթադրում են գիտնականները, միավորված են եղել Ուդուրի-էտիունի ընդհանուր երկրի կազմում:

Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները և այլ հուշարձանները ֆանակական հետևյալ բաշխումն ունեն ըստ ժամանակակից վարչա-տեղիտորիալ շրջանների.

Սևանի շրջանում՝ կիկլոպյան 10 ամրոց, երեք բնակավայր և մի ֆանի դամբարանադաշտ, հիմնականում փոխված լճի ափերին և ցամաքած տեղերում:

Կամույի (Նոր Բայազետի) շրջանում՝ կիկլոպյան 22 ամրոց, յոթ բնակատեղի, սահմանազատող պարիսպ, բազմաթիվ դամբարանադաշտեր, որոնք

ցույց են տալիս այդ երկրի (Ուելիֆուխի—Դ. Մ.) իրիտ բնակվածությունը:

Մարտունու շրջանում հայտնաբերվել է նույնպես կիկլոպյան 22 ամրոց, մեծ ֆանակությամբ դամբարանադաշտեր, կրավեխներ, ֆարանձավներ, որոնք մարդկային կացարաններ են եղել, սահմանապահ (4—5 կմ. երկարությամբ) կիկլոպյան պարիսպ:

Բասարգեշարի (Վասկաշեն) շրջանում կա կիկլոպյան երեք ամրոց, մեծաֆանակ դամբարանադաշտեր, դոլմեններ:

Կրասնոսելսկի շրջանի՝ Սևանա լճի՝ արևելյան ափերին հայտնաբերվել է կիկլոպյան 2 ամրոց և դամբարանադաշտեր՝ դրանց շուրջը:

Նշված շրջաններում, մինչև այժմ տարբեր ժամանակներում, զանազան ուսումնասիրողների կողմից հայտնաբերվել ու վերծանվել են ուրարտական հինգ սեպագիր արձանագրություն, որոնցից երեքը այժմ գտնվում են իրենց տեղերում (Լնաշեն, Մովինար, Մովակ): Կամո ֆաղափի Բերդի գլխի արձանագրությունը գտնվում է Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում, մյուսը՝ Ադամիան գյուղի մոտ գտնվածը, մինչև սովետական կարգերի հաստատումը տարվել է Թբիլիսի:

Նույն սահմաններում հայտնաբերվել է արամեատառ 6 արձանագրություն:

Հնագույն ժամանակներում մարդուն որպես կացարան են ծառայել բնական և ապա արհեստական այրերը, որոնցով հարուստ է Սևանի սլավազանը (Լնափ, Աղկալա, Հերի դար, Պառավի վանք, Նեղբողագ, Սանգար և շատ ուրիշներ): Սրանք թշնամիներից, գազաններից և բնական արհավիրքներից պաշտպանել են մարդուն: Կացարան-ֆուրանձավների մուտքերը, որպես կարգ, ամրացվում էին հսկա ֆառերից կառուցված կիսաշրջանաձև պատնեշներով, որոնց հետքերը մնացել են առ այսօր:

Սևանի սլավազանի ամրոցներն ու բնակավայրերը կարելի է բաժանել չորս ժամանակագրական խմբերի.

Առաջին շրջանի ամրոցների խմբին կարելի է դասել անտաշ ու անշաղախ, հասարակ խոշոր ֆառերով շարված կառույցները: Եթե պարիսպը երկշար է, ապա շարերի մեջ մանր ֆառեր ու խինչի լցված: Բնակատեղին այդ ձևով պարսպապատվել է սուանց միջնաբերդի և ճարտարապետական հստակ ձևավորման: Հանախ բնակավայրերի ծայրամասային կացարանների արտաքին պատերի միացումով գոյանում էր բնակավայրի արտաքին

պարիսպը: Այսպիսի ամրոց-շեներից շատերը դարերի ընթացքում կատարելագործվել են ու մասամբ միայն պահպանել իրենց նախկին տեսքը (Լնաշեն, Նեղբողագ և ուրիշ ամրոցներ):

Այս տիպի կառույցները գոյություն են ունեցել թերևս հինգերորդ-չորրորդ հազարամյակներից մինչև երրորդ հազարամյակի կեսերը (մ. թ. ա.):

Երկրորդ շրջանի կառույցները վերաբերում են երրորդ հազարամյակի կեսերից մինչև 8-րդ դարը (մ. թ. ա.), այսինքն ուրարտացիների Սևանի ափեր գալու ժամանակին: Դա ցեղերի ու ցեղային խոշոր միությունների վերջնական ձևավորման ժամանակաշրջանն է, սոհմու-ցեղային կարգերի փլուզման սկիզբը, երբ բազմաթիվ ցեղեր ընդհանուր վտանգի ժամանակ թշնամու դեմ հանդես էին գալիս միացյալ ուժերով (Ուդուրի-Էտիունի): Այս շրջանում վերափոխվում ու վերակառուցվում են հին ամրոցներից շատերը, կառուցվում են բազմաթիվ նորերը, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում միջնաբերդին: Ամրոց-շեների մի մասը կորցնում է իր զուտ ռազմական նշանակությունը: Դրանք հավանորեն ստանում են գլխավորապես տնտեսական (անասնապահական) նշանակություն: Այդ կարգի ամրոցներին կարելի է դասել Յոթն աղբյուրի ամրոցաշենը, Արծվաֆար գյուղի մոտի Ժամի դարի, Ջաղացի դարի ամրոցները, Մոթթի ձորի, Ջանդոյի դարի, Յոնջալդի, Աղի բերդերը, Ալոյի Կողի, Քրդի դոշի, Մարտունի սլանի մոտի բերդշենը և այլ ամրոցներ: Ռազմական մեծ նշանակություն ունեցող ամրոցներ այդ էպոխայում, պետք է համարել Մեծեփի, Լնաշենի, Կամո ֆաղափի Բերդի գլխի, Պառավի վանքի, Մաղկավանքի, Սանգարի, Ադամխան գյուղի մոտի Քոնքի, Դաշտաձորի, Օնաբերդի, Քարե-դուռ (Տաշ-կափու), ամրոցները: Նույն դարաշրջանի արգասիք պետք է համարել նաև սահմանազատող կամ սահմանապահ պարիսպների կառուցումը:

Ամրոցաշինությունը Հայկական լեռնաշխարհում նոր թափ է ստանում ուրարտական տիրապետության շրջանում: Սկսած մ. թ. ա. 9-րդ դարից կառուցվում են այնպիսի հզոր ամրոցներ, ինչպիսիք են՝ Վանի (Տուշպա), Թովուրա կալայի, Տաշքուրունի և ուրիշ շատ ամրոցներ Արևմտյան Հայաստանում, Արմավիրի, Նոր Արմավիր գյուղի մոտի Դսվթի բլուրի, Արին բերդի, Կարմիր բլուրի, Նոր-Բայազետի, Օձաբերդի և այլ ամրոցներ՝ Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում: Այդ ժամանակաշրջանում նախկին կիկլոպյան ամրոցներից շա-

տեղը ավերվում են ու նրանց տեղը նորը կառուցվում, կամ հինը վերակառուցվում է ուրարտական ռազմական արվեստի պահանջներից ելնելով: Դրանք ռազմական հզոր հենակետեր են հանդիսացել Վանի թագավորության համար, նախ հարձակվող թշնամիներից պաշտպանվելու, ապա գրաված երկրների ցեղերին հնչելու համար:

Ամրոցաշինության այս շրջանը համարում ենք բրոնզ շրջան՝ 9-րդ դ. — 6-րդ դ. սկիզբը (մ. թ. ա.):

Վերջապես, շորորդ շրջանի ամրոցախմբին կարելի է դասել այն բոլոր ամրոցները, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել են վաղ հայկական, հելլենիստական ու վաղ միջնադարյան ժամանակներում: Այդ ամրոցների թվին կարելի է դասել Սեվսնի ավազանի Դարանլուզ գյուղի մոտի Ալբերդ, Ակունք գյուղի մոտի Կլոր-դարի ամրոցները, Աստղածոր գյուղից 3 կմ. դեպի հարավ գտնվող Վանքի ամրոցը, Կարմիր գյուղի ձմեռանոցում գտնվող ամրոցը:

Սևանի շրջանում ցույց է տրված տասը ամրոց, սակայն պահպանված տեղ են գտել միայն ութը, որոնց թվում երկու՝ Ցամաքաբերդի և Սևանա կղզու ամրոցների մասին միայն հիշատակել ենք, առանց չափագրության, քանի որ այդ ամրոցներից գրեթե ոչինչ չի մնացել: Առանձին չափագրությամբ ցույց է տրված Լհաչենի ամրոցի առաջին միջնաբերդը: Երեք ամրոցի մասին՝ Մաղկունք, Դղմաշեն և Յայջի գյուղերի մոտի, չենք խոսում, քանի որ դրանք գտնվում են Փամբակի լեռների հարավային լանջերին: Այն թողնում ենք հերթական պրակի հա-

մար: Դրանք կդասվեն Հրազդան գետի ավազանում եղած ամրոցների շարքը:

Մարտունու շրջանում ցույց է արված ֆաներկու ամրոց, բայց պահպանված տեղ են գտել միայն 17-ի չափագրությունները: Հինգ ամրոց, որոնք գտնվում են Արգինի դաշտավայրում, չնայած մտնում են Սևանի ավազանի սահմանների մեջ, պահպանված չեն, որովհետև հայտնաբերվեցին 1966 թվ. ամռանը, երբ պահպանված արդեն պատրաստ էր: Այն թողնում ենք այլ պրակի համար, որպես հավելված:

Այսպիսով, սույն պահպանված տրված է Սևանի ավազանում հայտնաբերված կիկլոպյան ամրոցների ու նման հուշարձանների նախնական ուսումնասիրությունը և եթե այս համեստ աշխատանքը կօժանդակի նրանց, ովքեր զբաղվում են կիկլոպյան ամրոցների և նման հուշարձանների ավելի խոր ուսումնասիրությամբ, հեղինակը լիառատ վստահությամբ կլինի:

Հեղինակը հավակնություն չունի այս աշխատությամբ Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցների և նման այլ հուշարձանների ուսումնասիրությունը վերջնականապես ավարտված համարելու:

Ուսումնասիրված ամրոցների զգալի մասը հանութագրվել է Դուրգեն Գուրգենյանի և Վահագն Իսրայելյանի կողմից, որի համար մեր գոհունակությունն ու շնորհակալություն ենք հայտնում: Չենք կարող շնորհակալությամբ չհիշել այն գիտնականներին ու բնկերներին, որոնք իրենց խորհուրդներով և օժանդակությամբ օգնել են կազմելու սույն պրակը: